

ANDRZEJ NIKODEMOWICZ I JEGO *VIA CRUCIS*

ks. Dariusz Smolarek SAC

Bardzo osobistym dziełem muzycznym przedstawiającym stacje drogi krzyżowej jest utwór zmarłego niedawno polskiego kompozytora Andrzeja Nikodemowicza (ur. 2.01.1925 Lwów, zm. 28.01.2017 Lublin). Autor licznych kompozycji był także pedagogiem i pianistą, a zarazem człowiekiem pełnym wiary w Pana Boga, za co zapłacił wysoką cenę.

Osoba kompozytora i jego twórczość

Andrzej Nikodemowicz, lwowianin, spędził szczęśliwe dzieciństwo w domu rodzinnym, gdzie ojciec Marian był znanym architektem i znakomitym malarzem. Kompozytor miał dwóch braci: najstarszy Eugeniusz był lekarzem, średni – architektem. W dwudziestoleciu międzywojennym Lwów był znacznym centrum kulturalnym regionu. W Filharmonii Lwowskiej, do której uczęszczał Andrzej, występowało wielu światowej sławy artystów, co miało ogromny wpływ na wybór drogi życiowej przyszłego pianisty i kompozytora. Wraz z kształceniem ogólnym pobierał prywatne lekcje fortepianu. Jednak wybuch II wojny światowej i kontuzja ręki spowodowały przerwę w graniu i przekreśliły marzenia zostania koncertującym pianistą.

Jednak w roku 1944 zapisał się do konserwatorium we Lwowie, gdzie studiował grę na fortepianie, a następnie kompozycję u Adam Sołtysa. W latach 1944-46 na Politechnice Lwowskiej uczył się również chemii. Po ukończeniu studiów muzycznych w 1954 roku ożenił się z Kazimierą Grabowską, z którą miał córkę Małgorzatę i syna Jana. W latach 1951-73 wykładał kompozycję, teorię muzyki i grę na fortepianie w macierzystej uczelni. Był także organistą w kościołach ss. Karmelitanek Bosych (1939-40) i św. Marii Magdaleny

(1947-50) we Lwowie. Należy pamiętać, że miasto, jak i Ukraina, należały do Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich.

W roku 1973 z powodu odmowy wstąpienia dzieci do komunistycznych organizacji młodzieżowych Pionierów i Komsomołu oraz nadmiernej religijności został wyrzucony z pracy z lwowskiego konserwatorium. Prześladowany za przekonania religijne, utrzymywał się głównie z prywatnych lekcji muzyki. Jakby tego było mało, jego twórczość w latach 1950-80 została objęta zakazem publikowania. A kolejnym ciosem w połowie lat 70. było skasowanie z zasobów radia lwowskiego wszystkich nagrań jego utworów.

W celu zapewnienia rodzinie stabilizacji normalnego i godnego życia A. Nikodemowicz podjął trudną decyzję opuszczenia ukochanego Lwowa. Sam kompozytor powiedział: „Nie chciałem stamtąd wyjeżdżać. Niestety zmusiła mnie do tego trudna sytuacja. (...) Życie w atmosferze ciągłego strachu i niepewności stawalo się pomału nie do zniesienia”. Przy pomocy życzliwych osób, w 1980 roku wraz z rodziną przeprowadził się do Polski i zamieszkał w Lublinie. To miejsce stało się jego drugim domem, gdyż stwierdził: „Myślę, że odnalazłem swoje małe miejsce na ziemi”.

Tutaj wykładał przedmioty teoretyczne oraz kompozycję w Instytucie Wychowania Artystycznego na Uniwersytecie im. Marii Curie-Skłodowskiej, a także w Instytucie Muzykologii na Wydziale Teologii Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego (do 1995 r.). W latach 1982-92 był dyrygentem chóru alumnów w Wyższym Seminarium Duchownym. Przez trzy lata pracował także w Ogólnokształcącej Szkole Muzycznej. Uzyskał tytuł doktora habilitowanego na Akademii Muzycznej w Krakowie, a w roku 1995 otrzymał tytuł profesora zwyczajnego.

Pomimo trudności w rozpowszechnianiu własnych utworów, Andrzej Nikodemowicz został doceniony przez muzyczne gremia w kraju i zagranicą. Jest laureatem m.in.: III nagrody na Wszeczwiązkowym Konkursie Kompozytorskim w Moskwie (1961), Nagrody im. św. Brata Alberta za całokształt twórczości (1981), Nagrody Prezydenta Miasta Lublina (1999), Nagrody Związku Kompozytorów Polskich (2000), Nagrody Artystycznej Miasta Lublina oraz Nagrody Ministra

Kultury i Dziedzictwa Narodowego (2000). Ponadto otrzymał medal i dyplom Ojca Świętego Jana Pawła II „Pro Ecclesia et Pontifice” (2003), tytuł doktora honoris causa Akademii Muzycznej we Lwowie (2003), tytuł honorowego obywatela miasta Lublina (2009), order za intelektualną odwagę przyznany przez ukraińskie czasopismo kulturalne „i”, srebrny medal Zasłużony Kulturze „Gloria Artis”. W 2015 roku został członkiem honorowym Związku Kompozytorów Polskich, a w latach 1989-2017 był prezesem Lubelskiego Oddziału Związku Kompozytorów Polskich. Od roku 2012 w Lublinie odbywa się międzynarodowy festiwal jego imienia: „Andrzej Nikodemowicz – czas i dźwięk”.

Nie sposób przedstawić całej spuścizny A. Nikodemowicza. Jednak spośród dwustu kompozycji warto zauważyć najważniejsze utwory sakralne. Wśród nich jest sporo o tematyce maryjnej do tekstów antyfon maryjnych, *Litanii loretańskiej*, *Godzinek o Niepokalanym Poczęciu NMP*, a także do łacińskich tekstów liturgicznych oraz z Księgi Psalmów, jak i również wariacje instrumentalne na temat staropolskich pieśni religijnych. Kilkanaście z nich zawiera treści pasyjne. Są to: *Dialogus Virginis cum Cruce I*, kantata na sopran solo, chór męski i orkiestrę (1959 r.); *Planctus Christi morientis*, kantata na baryton, chór mieszany i orkiestrę (1960 r.); *Rozmowa duszy z Matką Bolesną I*, kantata na mezzosopran i chór chłopięcy (lub żeński) (1976 r.); *Rozmowa duszy z Matką Bolesną II*, kantata na mezzosopran, chór żeński i chór chłopięcy (1976 r.); *Lamentacja „Rythm do Pana Jezusa Ukrzyżowanego Patrząc na Figurę Męki Pańskiej”* [wersja II] na sopran solo, flet (piccolo), wiolonczelę i 2 fortepiany (1978 r.); *Z Gorzkich żalów „Płac u grobu Chrystusa Pana”* [wersja II] na baryton i orkiestrę smyczkową (1981 r.); *Z Gorzkich żalów „Płac u grobu Chrystusa Pana”* [wersja III] na baryton i organy (1981 r.); *O jak bolejesz Matko*, kantata na chór mieszany a cappella (1985 r.); *Lamentacja „Rythm do Pana Jezusa Ukrzyżowanego Patrząc na Figurę Męki Pańskiej”* [wersja III] na sopran solo i organy (1990 r.); *Via Crucis*, oratorium na Niedzielę Palmową na solistów, chór mieszany i orkiestrę kameralną (1996 r.); *Msza „Misterium Krzyża Świętego”* na solistów, chór mieszany i orkiestrę kameralną (1998 r.); *De Christo moriente* [wersja II], kantata na sopran, baryton, chór mieszany i orkiestrę smyczkową (2002 r.);

Kompozycja *Via Crucis*

Jednym z wymienionych wyżej utworów pasyjnych, który jednocześnie ukazuje stacje drogi krzyżowej jest *Via Crucis* z roku 1996. Andrzej Nikodemowicz od jakiegoś czasu nosił się z zamiarem stworzenia polskiej pasji, w której mógłby w indywidualny dla siebie sposób, przepełniony wiarą, skromnością i szczerą

pobożnością, opracować biblijne misterium drogi krzyżowej. W połowie lat 90. ubiegłego stulecia nadarzyła się ku temu okazja. Do kompozytora zwrócił się Bogusław Grzybek, dyrygent krakowskiego chóru *Organum*, z prośbą o napisanie dla jego zespołu pasji. Nie spodziewanie w 1996 roku umiera żona kompozytora, Kazimiera. W wyniku tragicznych doświadczeń postanowił, że zlecona kompozycja stanie się jednocześnie muzycznym hołdem dla niej. Jakby zrzędzeniem losu najwłaściwszym sposobem wyrażenia targających nim uczuć staje się pisana przez niego *Via Crucis*, nawiązująca do ewangelicznej historii męki Jezusa Chrystusa. Praca nad utworem nabrała tak znaczącego tempa, że partytura sygnowana incipitem: „Pamięci mojej Żony” została ukończona w przeciągu kilkunastu dni. „Treść utworu – jak czytamy w komentarzu samego kompozytora – stanowi Misterium Odkupienia, Męki, Śmierci i Zmartwychwstania Chrystusa”.

Treść utworu

Kolejne części *Via Crucis* dotyczą etapów męki Pańskiej i obejmują: *Inwokację*, *Ogrójec*, *Pojmanie*, *Drogę Krzyża*, *Matkę*, *Śmierć*, *Zdjęcie z Krzyża*, *Poranek*, *Hymn Wielkanocny „In Paschale Domini”*. Fragmenty Ewangelii według czterech ewangelistów przedzielają przejmujące teksty poetyckie Marka Skwarnickiego, co jest owocem wieloletniej współpracy A. Nikodemowicza z poetą. Do tekstu *Via Crucis* kompozytor włączył trzy pieśni wielkopostne zaczerpnięte ze *Spiewnika kościelnego* ks. Jana Siedleckiego (Kraków 2011, wydanie 40): *Pozwól mi Twe męki śpiewać* (s. 141), *Płaczcie Anieli* (s. 139) *Dobranoc, głowo święta* (s. 118) oraz trzy zwrotki *Rozmowy duszy z Matką Bolesną* z części pierwszej i trzeciej nabożeństwa *Gorzkich żali*. Pierwsza z wymienionych pieśni we wstępnej *Inwokacji* wprowadza w charakter pasyjny, druga jest niejako komentarzem do spotkania ukrzyżowanego Jezusa z Matką i wraz z częścią tekstu z *Gorzkich żali* wyraża jej żal nad cierpiącym Synem (część *Matka*), natomiast *Dobranoc, głowo święta* obrazuje ból po Jego śmierci i jest pożegnaniem Chrystusa (część *Zdjęcie z Krzyża*). Dzieło wieńczy ostatnia zwrotka pochodząca z przełomu VI i VII wieku hymnu wielkanocnego *In Paschale Domini*. Tekst tego hymnu pochodzi ze zbioru anonimowych hymnów średniowiecznych, wydanych drukiem we Lwowie w 1934 roku.

Aby lepiej zilustrować budowę utworu i jego przebieg, poszczególne części zestawiono poniżej tabelarycznie. W pierwszej kolumnie zostały umieszczone nazwy poszczególnych części *Via Crucis*, które dzielą się jeszcze na krótsze odcinki. Następne kolumny zostały wypełnione tekstem z Ewangelii, twórczości poety Marka Skwarnickiego oraz pieśni pasyjnych i przyporządkowane poszczególnym częściom dzieła,

według konceptu kompozytora. Przejrzyste zestawienie słów pozwala nie tylko dostrzec zamysł A. Nikodemowicza, ale również pobudzić umysł i serce czytającego do kontemplacji. Odcinki dzieła bez tekstu są częściami instrumentalnymi.

Struktura *Via Crucis* Andrzeja Nikodemowicza

Nazwa części	Nr odcinka	Tekst z Ewangelii	Poezja M. Skwarnickiego	Pieśń wielkopostna
<i>Inwokacja</i>	1			Pozwól mi Twe męki śpiewać i z czułością ubolewać, o Baranku bez zmaży, który gładzisz me skazy. Jezu, piętnuj Twymi ranami w głębi serca chrześcijany! Niechaj boleść śmierci Twej zmniejszy ból śmierci mej.
	2			
<i>Ogrójec</i>	3	Rzekł do nich: „Czemu śpicie? Wstańcie i módlcie się, abyście nie ulegli pokusie” (Łk 22,46) – recytatyw (mowa śpiewana)		
	4		Obudź mnie, Panie, tak jak uczniów swoich budziłeś przed męką w Oliwnym Ogrodzie. Obudź mnie, Panie, bo chcę iść za Tobą pod górę śmierci po krzyżowej drodze. Pragnę iść śladem Boga i Człowieka do domu Ojca, który na nas czeka.	
<i>Pojmanie</i>	5	Gdy On jeszcze mówił, oto zjawił się tłum (Łk, 22,47).		
	6	Wtedy opuścili Go wszyscy i uciekli (Mk 14,50). Związawszy Go, zaprowadzili i wydali w ręce namiestnika Poncjusza Piłata (Mt 27,2) – recytatyw.		
	7			
	8			
<i>Wyrok</i>	9		Ojczy, na Syna Twego wyrok już wydany, będzie za ludzkie grzechy wnet ukrzyżowany, za moje również winy smagany jest biczem. On, brat mój, Jezus Chrystus, płaci za mnie życiem. Cóż zrobię, nieszczęśny, winien tych wyroków? Dźwignę krzyż swój, poniosę w gęstniejącym mroku.	
<i>Droga Krzyżowa</i>	10	Następnie wyprowadzili Go, aby Go ukrzyżować (Mk 15,20) – recytatyw.		
	11		A kiedy ciebie, krzyżu, zobaczę, nad bliźnim moim gorzko zapłacę, który dotknięty boleścią konania idzie z Chrystusem i jak On się siania, tak jak On upada i jak On podnosi. Sam Bóg jako człowiek mękę życia znosi. Podam biednym ludziom miłosierną rękę, żeby Tobie, Jezule, skrócić srogą mękę.	

Nazwa części	Nr odcinka	Tekst z Ewangelii	Poezja M. Skwamnickiego	Pieśń wielkopostna
Ukrzyżowanie	12	Gdy przysli na miejsce zwane „Czaszką”, ukrzyżowali tam Jego i złoczyńców, jednego po prawej, drugiego po lewej Jego stronie (Łk 23,33) – recytatyw.		
	13			
Placz	14		Udziel mi, Panie, daru łez, bym oplakiwał swoje grzechy. Udziel, Panie, daru łez i płaczu, udziel mi pociechy. Jest rozgrzeszenie we łzach tych i Twojej męki boleść głucha, a jej owocem ludzki żal i w sercu moim wielka skrucha.	
Modlitwa u stóp Krzyża	15		Jezu, w Tobie, w Twoim ostatnim westchnieniu jest nasza nadzieja, w udręce Twojej agonii nasza siła; w Twoim słowie przebaczenia nasz ratunek. Panie Jezu, wspomnij na nas w godzinie ciemności i próby. Jezu, wspomnij na nas w godzinie zwątpienia i bojaźni. Jezu, wspomnij na nas w godzinie śmierci naszej. Jezu, wspomnij na nas.	
Matka	16	Kiedy więc Jezus ujrzał Matkę i ucznia obok Niej stojącego, tego, którego miłował, rzekł do Matki: „Niewiasto, oto syn Twój” (J 19,26) – recytatyw.		
	17		Chrystus jest razem z nami przy bolesnych łóżach, a z nami wszystkimi cierpi Matka Boża. Jak się Tobie odwdzięczę, Matko ukochana, też stanę pod Krzyżem obok ucznia Jana.	
	18			Ach, Ja Matka tak żalosna, boleść Mnie ścisła nieznośna, miecz me serce przenika. Jużci, już, moje Kochanie, gotuje się na skonanie, toć i ja z Nim umieram! Zamknął słodki Jezus mowę, wtem ku ziemi skłania głowę, już żegna Matkę swoją.
	19			Płaczcie Anieli, płaczcie duchy święte, radość wam dzisiaj i wesele wzięte: płaczcie przy śmierci, płaczcie przy pogrzebie, Króla waszego i Boga na niebie.
	20			

Nazwa części	Nr odcinka	Tekst z Ewangelii	Poezja M. Słwarnickiego	Pieśń wielkopostna
Śmierć	21	Od godziny szóstej mrok ogarnął ziemię, aż do godziny dziewiątej (Mt 27,45). A Jezus raz jeszcze zawołał donośnym głosem i wyzionął ducha (Mt 27,50) – recytatyw.		
	22		Już śmierć, już śmierć, już śmierć nie będzie panowała, pęka, pęka skała. Już śmierć panować tu nie będzie, lecz Chrystusowe Miłosierdzie. Weź mnie za rękę, Jezu drogi, kiedy przekraczasz śmierci progi, wybacz mi słabość, zrozum twogę, przeprowadź mnie przez ciemną twogę.	
Zdjęcie z Krzyża	23		O jak bolejesz, Matko, przyjmując w swe ramiona nieżywe ciało Syna, który na Krzyżu skonał.	
	24	Pod wieczór już, przyszedł Józef z Arymatei. Zdjął Jezusa z krzyża, owinął w płótno i złożył w grobie, który był wykuty w skale (Mk 15,42-43.46) – recytatyw.		
	25			1. Dobranoc, głowo święta Jezusa mojego, któraś była zraniona do mózgu samego. Ref. Dobranoc, Kwiecie różany, dobranoc, Jezu kochany, dobranoc! Dobranoc, śliczna lilija Jezus, Józef i Maryja, dobranoc! 8. Dobranoc, Krzyżu Święty, z którego złożony Jezus i w prześcieradło białe uwiniony. 9. Dobranoc, grobie święty najświętszego Ciała, który Matka Bolesna łzami oblewała. Ref. Dobranoc, Kwiecie różany, dobranoc, Jezu kochany, dobranoc! Dobranoc, śliczna lilija, Jezus, Józef i Maryja, dobranoc!
	26	CISZA	CISZA	CISZA
Poranek	27			
	28	W pierwszy dzień tygodnia poszły skoro świt do grobu, niosąc przygotowane wonności (Łk 24,1) – recytatyw.		
	29		Pójdę z niewiastami z tęsknoty za Bogiem, stanę razem z nimi nad świecistym grobem, z radością żywego Chrystusa odkryję. Wschodzące Słońce, Krew i Ciało żywe.	
Hymn „In Paschale Domini”	30	„O Królu najłaskawszy, Ty serca posiadź nasze. Byśmy Ci cześć należną oddawać mogli zawsze!” (Tekst oryginalny: <i>Rex, Christe, clementissime, tu corda costra posside, ut tibi laudes debitas reddamus omni tempore.</i>)		

Warstwa dźwiękowa i wymowa dzieła

Warstwa dźwiękowa odzwierciedla i przekazuje obrazową zawartość tekstu słownego ukazującego mękę Pańską. W klimat pasyjny wprowadza na początku utworu pieśń wielkopostna *Pozwól mi Twe męki śpiewać* wykonywana przez chór a cappella (bez towarzyszenia instrumentów). Taki wstęp (*Inwokacja*) potęguje uczucia głębokiego przeżywania śmierci Chrystusa. W swoim utworze kompozytor zastosował różne przebiegi linii melodycznej, harmonii, obsady, które obrazują groźbę przemieszaną z bólem, żalem i rozpaczą. Dramatyzm dzieła osiąga swoje napięcia szczególnie w miejscach, kiedy głos solowy przybiera postać lamentacji („Ojczy, na Syna Twego wyrok już wydany”, „Ach, ja Matka tak żałosna”). Zakończenie dzieła, a szczególnie finałowy hymn „O Królu najjaśniejszy” symbolizuje zwycięstwo i radość, które niesie się z sobą zmartwychwstanie Chrystusa.

Całą kompozycję tworzą krótkie utwory, na przemian chóralne, orkiestrowe i wokalnie-instrumentalne. W tym dziele muzycznym A. Nikodemowicz zawarł treści dotyczące cierpienia, przeżywania aktu śmierci, odczuć negatywnych, związanych z nieuchronnością przemijania, odchodzenia jako nieodłącznego elementu życia ludzkiego. Dlatego też kompozytor nawiązał do symboli religii chrześcijańskiej, którą wyraził za pomocą muzyki.

Tak osobiste dzieło *Via Crucis* Andrzeja Nikodemowicza posiada formę pasji i odzwierciedla również emocje kompozytora, przeżywającego trudne chwile po stracie żony. Kolejne części utworu, odkrywające biblijną tajemnicę męki, śmierci i zmartwychwstania Jezusa Chrystusa, stają się symboliczną wędrówką myśli człowieka chcącego zrozumieć sens cierpienia, kruchości życia oraz fakt ciągłego przemijania. Pomóc temu mają zaadaptowane wersy biblijnych tekstów, pieśni i poezji, którym towarzyszy tonalnie-atonalna melodyka wykorzystująca rozbudowaną chromatykę i liczne dysonanse.

Nagromadzenie w tym utworze wielu negatywnych uczuć, dramatyzm mieszający się z silną ekspresją i tragedią, dążą do ukojenia. W pewnym momencie można mieć wrażenie, że upragnione *katharsis* (oczyszczenie) nigdy nie nastąpi. Jednak kompozytor, mimo iż przeżywa wewnętrzne rozterki, przez cały czas poszukuje nadziei. Wierzy, że przyszłość okaże się być dla niego czasem pogodzenia z wolą Bożą.

Zamówiona i przeznaczona dla krakowskiego chóru *Organum* pod dyrekcją B. Grzybka kompozycja *Via Crucis* nigdy nie została przez ten zespół wykonana. Prawykonanie nastąpiło dopiero w początkowych latach XXI wieku w rodzinnym mieście kompozytora – Lwowie. Kolejnym miejscem wykonania było ukra-

ińskie miasto Użhorod (4.05.2006). Ostatnie przedstawienie dzieła miało miejsce 29.09.2013 roku podczas II edycji Międzynarodowego Festiwalu „Andrzej Nikodemowicz – czas i dźwięk” w Lublinie.

Być może autor artykułu wiele miejsca poświęcił osobie Kompozytora i jego dziełu, ale upoważnił mnie do tego fakt bycia studentem Pana Profesora A. Nikodemowicza, u którego w Instytucie Muzykologii KUL przez dwa lata uczyłem się kontrapunktu (sztuka komponowania muzyki wielogłosowej). Jest to też mój hołd oddany wielkiemu Człowiekowi, Polakowi, Artysty, Katolikowi. Obyśmy o takich ludziach nie zapominali, a wspominając, naśladowali ich pracowitość, umiłowanie Ojczyzny i miłosierne Pana Boga.

Wykorzystane publikacje:

M. Dudek, *Tradycje polskiej pasji na przykładzie „Via Crucis” na głosy solowe, chór i orkiestrę kameralną Andrzeja Nikodemowicza*, „Liturgia Sacra” 21 (2015), nr 2, s. 427-445; E. Nidecka, *Muzyka sakralna w twórczości Andrzeja Nikodemowicza*, Rzeszów 2010; B. Pazur, *Andrzej Nikodemowicz*, w: *Gorzkie żale inspiracją dla współczesnych polskich kompozytorów muzyki chóralnej na przykładzie Rafała Rozmusa i Andrzeja Nikodemowicza*, Lublin 2013, s. 69-76; M. Dubaj, *Nikodemowicz Andrzej*, w: *Encyklopedia Muzyczna PWM. Część biograficzna*, red. E. Dziębowska, t. n-pa, PWM, Kraków 2002, s. 67-69; M. Dubaj, *Nikodemowicz Andrzej*, w: *Kompozytorzy polscy 1918-2000*, t. 2, *Biogramy*, red. M. Podhajski, Gdańsk-Warszawa 2005, s. 668-670; J. Stankiewicz, *Laudacja dla profesora Andrzeja Nikodemowicza wygłoszona na uroczystości nadania godności Członka Honorowego na Jubileuszowym Walnym Zjeździe 70-lecia Związku Kompozytorów Polskich w Warszawie, 19 czerwca 2015 roku*, w: http://www.zkp.org.pl/files/LAUDACJA_-_J__Stankiewicz_dla_A__Nikodemowicza.pdf; Polskie Centrum Informacji Muzycznej: http://www.polmic.pl/index.php?option=com_mwosoby&view=czlowiek&id=109&lang=pl; J. J. Bojarski, *Papież i lwowski profesor*, „Niecodziennik Biblioteczny”. Pismo Miejskiej Biblioteki Publicznej im. Hieronima Łopacińskiego w Lublinie, (7) 2007 nr 1, w: http://www.niecodziennik.mbp.lublin.pl/index.php?option=com_content&task=view&id=363&Itemid=282 (dostęp 4.05.2017); J. J. Bojarski, *Andrzej Nikodemowicz – profesor znany i nieznany*, „Niecodziennik Biblioteczny”. Pismo Miejskiej Biblioteki Publicznej im. Hieronima Łopacińskiego w Lublinie, (2) 2002 nr 2, s. 10-12, w: http://www.niecodziennik.mbp.lublin.pl/images/stories/archiwum/niecodziennik_02.pdf (dostęp 4.05.2017).

ks. **Dariusz Smolarek SAC**, doktor nauk humanistycznych w zakresie historii-muzykologii; adiunkt w Katedrze Polifonii Religijnej Instytutu Muzykologii KUL, wykładowca muzyki kościelnej i emisji głosu w WSD Księży Pallotynów w Ołtarzewie; członek Stowarzyszenia Polskich Muzyków Kościelnych